

ГРАФЕМА, ТАМГА, ФОНЕМАЛАРДЫН ӨЗ АРА КАТЫШЫ

Бул макалада жазуу – графикалык белгилердин системасы, ал эми графема графикалык белгилердин материалдык жактан туюндурулушу катары каралган.

В данной статье рассмотрены письмо – как система передачи графических символов, а графема как материальное обозначение графических символов.

Letter considered as a system of transformation of graphical symbols, and grapheme as a system of material denotation of graphical symbols.

Графеманын тамга жана фонема менен кандай карым-катышы бар?

Графема жана тамга. Тамгалар алфавиттин элементтерине кирет, ал эми графема тил системасындагы графикалык элементтерге кирет дейт Т.А.Амирова [1, 81]. Ал эми алфавит жана графикалык система деген эмне?

Графема жана тамга түшүнүктөрүнүн өз ара карым-катышы графеманын элементтерине байланыштуу. Бул маселеге эки көз караш бар. Мисалы, В.Фрэнсисдин эмгегинде графемалар бир гана тамгадан турган жөн эле графемалар (“просто графемы”) жана бириктирилген эки же андан көп тамгадан турган (комбинированный) графемалар деп бөлүнөт [2,451]. Мында тамгалар менен графемалар окшош деп каралат. Экинчи көз караш боюнча – тамгалар менен графемалар айырмалуу. Графемалар жазма системанын өз алдынча структуралык бирдиктери, алар тамгалар менен окшош болбостон, алар менен өз ара катышта болот дейт Т.А.Амирова.

Дж.Маклохлин графемаларды жөнөкөй жана составдуу (же диаграммалар) [3,30-32]. деп берген, ал эми Р.Холлун терминологиясы боюнча жөнөкөй жана татаал графемалар [4, 14] деп берилген. Татаал графемалар «үндүү тамгалардын» же дифтонгдордун ырааттуулугу же «үнсүз тамгалардын» айкалышы – бул учурда «графикалык биримдиги» катары келет. Ушуга байланыштуу А.Вийк англис жазуусунда 26 тамга жана 104 графикалык символдор (үндүүлөрдү белгилөө үчүн 60, үнсүздөрдү белгилөө үчүн 44), алардын арасында бир-, эки-, үч, жана төрт элементтик символдор бар (5) дейт. В.Хорейшинин маалыматы боюнча азыркы француз жазуусунун системасында 44 тамгада 111 графема бар, анын ичинде 43ү жөнөкөй жана 68и – татаал. Жөнөкөй графемалар формасы боюнча тамгаларга окшош, ал эми татаалдарынын ар бири бир нече тамгадан турат. Хорейши: «Графемалардын жана тамгалардын бири-бирине дал келбеши ошол графемалардын функционалдык касиеттеринен жана дистрибуциясынан көрүнөт. Мисалы, 43 жөнөкөй графеманын ичинен 17си бир мааниге, калгандары эки же үч мааниге ээ. 68 татаал графемадан 15и туруктуу татаал, калгандары татаал же жөнөкөй дейт [6, 187-188; 1,84].

Бул мисалдардан тамгалардын саны аз, ал эми графемалардын саны көп экендиги, графемалар дагы өз ичинен жөнөкөй жана туруктуу татаал, татаал болуп бөлүнүшөрү ачык көрүнүп турат.

Тамгалар менен графемалардын бири-биринен айырмасын ажыратуунун зарылдыгы – жазма тексттеги тамгалардын тобу бир графеманын манифестациясы катары каралабы же графемалардын комбинациясы катары каралабы – мына ушуга байланыштуу. Х.Спанг-Хансен изилдөөнүн төмөнкүдөй принциптерин жана методдорун сунуш кылат. Жазма текст оозекиге көз карандысыз анализденет. Ал: «Графемы определяются как классы дальше не сокращаемых и структурно классифицируемых частей выражения, посредством которых может быть построен обобщенный инвентарь графических слогов»

[7,355,126], - дейт. Мына ушул негизде «предполагается составлять список производных слов-корней, на базе которого устанавливается дистрибуция одиночных «гласных и согласных букв» и их групп (стечений) в инициальной, медиальной и финальной позициях, а затем частоты встречаемости. Относительная частота встречаемости оказывается критерием для выделения их в качестве самостоятельных графем или отнесения их к комбинациям графем – в соответствии с условиями буквенной манифестации» [7,149]. Мына ушул методика менен «айрым алынган үндүү графеманын манифестациясы катары *aa* тамгаларынын тутумдашуусун бөлүп көрсөтүүгө болот, ал эми үндүүлөрдүн калган комбинациялары абдан сейрек кездешет; мисалы, *aae*, *ayo* – бир гана жолу, *oue* – эки жолу. Үнсүз тамгалардын айкалышы бардыгы графемалардын комбинациялык манифестациясы катары квалификацияланат [7,72,121,126,149-199].

Ошентип, тамгалар менен графемалардын өз ара катышын жана касиеттерин аныктоодогу маанилүү фактор – графемаларга караганда алфавиттеги тамгалардын санынын аздыгы болуп эсептелет.

Т.А.Амированын пикири боюнча графикалык лингвистика багытында изилдөөдө графема менен тамгалардын структуралык жана функционалдык айырмасын ажыратуу маанилүү. Графема менен тамга – бул теориялык лингвистикадагы ар башка бөлүмдөрдөгү түшүнүктөр, алар ар башка системалык-функционалдык белгилери боюнча аныкталышат. Тамгалар ар кандай реализацияларда графемалар менен дал келиши мүмкүн, бирок аларга окшош эмес жана аларды билдирбейт. Т.А.Амирова: “Мы можем пользоваться буквами как исходным материалом для установления системы графем” (при известном алфавите) и, наоборот, идти от графем (первоначально изолированных графических знаков) с целью установления знаков алфавита при дешифровке [1,86], - дейт.

Тамгалар менен графемаларды ажыратууда графеманын төмөнкүдөй бирдиктери, мисалы, кичине жана баш тамгалар ар башка (алфавитте алардын жазылышы айырмаланат) графемалар катары каралат, б.а. алар бирдиктердин жана позициялардын ар кандай инварианттарына тиешелүү кубулуш, анткени аларда сегменттик деңгээлде бирдей тыбыштык корреспондент жана көбүнчө жалпы графикалык модель болгондугуна карабастан, алар ар кандай функционалдык маанилүүлүккө ээ [1,86].

Графема менен фонема. В.Г.Гак боюнча графема жана фонема “суть означающее и означаемое знака, который своим означаемым входит в одну систему (графическую), а своим означаемым – в другую (фонологическую) единой структуры языка” [8,208]. Ал эми В.М.Солнцев: «любая буква, являющаяся вариантом одной графемы, может быть точным символическим обозначением фонемы как инварианта [9,223]. - дейт.

Айрым «графема» деген терминди колдонбогон авторлордо фонема түздөн-түз тамганын репрезентанты катары берилет. Мисалы, М.Янакиев фонема - тамганын кептеги көрүнүшү” дейт.

Аталган маселе окумуштуулар В.Френсис, К.Блан-Бенвенист, А.Шервель, Г.Хаммарстрём, В.Хаас, Ю.С.Маслов ж.б. эмгектеринде кенири каралган.

Т.А.Амирова графика менен тыбыш чыгаруу (звучания) элементтеринин ортосундагы мамиле тыбыштык-тамгалык корреспонденциялардын айланасында топтолгон дейт. Албетте, тыбыштык-тамгалык жазуунун табияты жана функциясы графемалык жана фонемалык системанын ортосунда белгилүү бир структуралык-функционалдык окшоштук бар деген жыйынтык чыгарууга негиз берет. Бирок, Т.А.Амирова белгилегендей, фактылык материалдар графемалык жана фонемалык системалардын жана алардын функционалдык бирдиктеринин параллелдүүлүгү жөнүндөгү тезисти четке кагат. Чындыгында эки система жашайт: жазма жана тыбыштык тилдер, ошондой болсо да эки системанын инварианттарынын сандык жана сапаттык мүнөздөмөсү дал келишпейт. Мисалы, ар кандай маданий тилдик ареалдар үчүн төмөнкүдөй өз ара катыштар мүнөздүү: 1) ар бир фонемага айрым-айрым бир же бир нече графема дал келиши мүмкүн, ошону менен катар “имеются графемы, которые корреспондируют несколько разных фонем”; 2)

бир фонема “корреспондирует последовательности графем”; 3) “Имеются фонемы, для которых нельзя обнаружить сегментных графических корреспондентов”: белгилүү бир суперсегменттик фонемаларды айрым графикалык бирдиктер же традициялык орфографияда дал келүүлөр (стечение) менен ишке ашыруу мүмкүн эмес. Т.А.Амирова: “Графема - единица письма, значение которой условно. Графемика и фонемика неизоморфны: многое из написанного вообще не произносится” [1,92], - дейт. Демек, графема – жазуунун бирдиги жана анын мааниси шарттуу.

Жазма тил жана тыбыштык тилдин функционалдык бирдиктеринин өз ара катышы Бодуен де Куртененин эмгегинде жакшы берилген. Ал тыбыштык тил системасындагы графеманы: а) фонема; б) эки фонеманын биримдиги; г) фонеманын башка фонеманын составдык элементи менен айкалышуусу; д) фонеманын составдык элементи [10,213] деп бөлөт.

Жазма текстте графема, биринчиден, тамгалар менен, экинчиден, тамгалардын комплекси (стечением), үчүнчүдөн, башка графикалык каражаттардан же каражаттардын комбинацияларынан турат. Бул комбинациялар муундагы, сөздөгү, синтагмадагы орундар (позициялар) менен шартталат. Т.А.Амирова: “Дистрибуция стечений такова, что они регулярно чередуются с одиночными элементами графики, подчиняясь общим закономерностям синтактики элементов текста”[1,92], - дейт.

Мына ушул каралган бирдиктердин өз ара бирдей маанилүү корреспонденцияларынын жоктугу – жазма тилдин аздыр-көптүр (относительно) автономдуу семиотикалык мазмун (сущность) экендигинин бир далили болуп саналат. Бул, өз кезегинде жазма тилдин спецификалык функционалдык бөлүнүшүн аныктайт [1,92].

Графеманы спецификалык системанын функционалдык бирдиги катары кароо – графеманы сөзсүз тыбыштык референти бар элемент деп эсептебейт. Графикалык системанын кайсы функционладык инварианты болбосун графема катары каралышы керек. Эгерде бул маселеге графеманын тыбыштык элемент менен өз ара катышы позициясынан карасак, графикалык системанын бирдиктеринин арасында ар кандай корреспонденциялар: фонографемалар, же фонограммалар, үнсүз (немые) графемалар, просодемографемалар, же просодемограммалар – басымдын дифференциаланышын күбөлөйт, ошондой эле түз тыбыштык репрезентациясы жок бирдиктер. Акыркыларынын арасында алардын функционалдык жүгүнөн алып караганда ар кандай рангдагы элементтер бөлүнүп чыгат: “заглавные и строчные знаки, знаки-мероглифы, соответствующие морфемам или целым словам, знаки пунктуации”, Акыркылары, алар фонеманын сегменттик системасына катышы жок болсо да, тыбыштык тилдин просодикалык системасы менен байланыштуу [1,93].

Ошентип, графикалык система чегинде, алардын тыбыштык тил менен байланышы жагынан алып караганда, алардан абдан айырмалуу элементтер бар экендиги билинди.

Жазма тил өзүнүн милдети боюнча социалдык коммуникацияны андан аркы өркүндөтүүгө кызмат кылат. Ал тыбыштык тилдин өтө жогору өнүккөн функционалдык-семиотикалык сферасынын базасында жана шартында түзүлөт, ошону менен катар ал өзүнүн семиологиялык функциясы жана ачыктык, тактык эрежелери боюнча тыбыштык тил менен тыгыз байланышта болот. Бул байланыш, алардагы бир кыйла функционалдык жалпылыкка карабастан, жазма тил менен тыбыштык тилдин ортосундагы принциптер жана эрежелер боюнча карым-катышына, семиологиялык негиздерине жана функционалдык жактан бөлүнүүчү бирдиктерине бир кыйла ар түрдүүлүк киргизет [1,97]. Ошону менен катар эле жазма тилдерин тарыхы бул жалпылыктын натыйжалары жазма тилдин тыбыштык тилге функционалдык көз карандылыгын, тыбыштык тилге карата жазма тилдин интерпретациялык күчүнүн өнүгүүсүн белгиледи.

Ошентип, графема, тамга жана фонеманын жалпылыктары болгону менен алар бири-биринен айырмаланат.

Адабияттардын тизмеси

1. Амирова Т. Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка [Текст] / Т.Амирова. – М.: Наука, 1985. - 260 с.
2. Francis W.W. The Structure of American English. N.Y.,1958.
3. MsLaughlin J.C. A Graphemic-Phonemic Study of a Middle English Manuscript. The Hague – Mouton, 1963.
4. Hall R.S. Sound and Spelling in English. Philadelphia, 1961.
5. Wijk A. Regularized English. The Only Practicable Solution of the English Spelling Reform Problem. – Alphabets of English. Mont Follis Series. Vol. 1, Manchester, 1970.
6. Horejsi V. Analyse strukural de l'obthographe francaise. – “Philologica Pragensia”.1962, V, №4.
7. Spang-Hanssen H. Probability and Structural Classification. Copenhagen,1965.
8. Гак В.Г. Орфография в свете структурного анализа [Текст]. / В.Г.Гак. // Проблемы структурной лингвистики. - М.: 1962.
9. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование [Текст] / В.М.Солнцев. - М.: 1977.
10. Бодуэн де Куртене И.А. Об отношении русского письма к русскому языку [Текст] / И.А.Боуэн де Куртене // Избранне труды по общему языкознанию. - М.: 1963. - Т. 2.